

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ІНДИКАТОРИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ**

Узагальнено основні положення концепції людського розвитку, охарактеризовано її роль та значення за сучасних умов господарювання, досліджено зміст відповідних демографічних та соціально-економічних індикаторів, що дозволило визначити рівень людського розвитку в Україні та запропонувати шляхи його підвищення

Постановка проблеми. Найважливішим завданням розбудови національної економіки та соціальної сфери України є створення умов, необхідних для збереження та примноження її людського потенціалу. Ступінь узгодженості різноманітних соціально-економічних програм з пріоритетами розвитку людського потенціалу необхідно вважати основною детермінантою ефективності державного управління та запорукою відповідності вітчизняної динаміки змісту сучасних загальноцивілізаційних тенденцій.

Проте, українська дійсність є дещо іншою. Навіть сам термін "людський потенціал" використовується вкрай обмежено та обережно як у сфері наукових досліджень, так і у практиці державного управління. І хоча подібні обставини частково пояснюються тим, що це відносно нове поняття далеко не завжди органічно вписується у термінологічні традиції вітчизняної наукової думки, все ж таки основною причиною є те, що покладена в його основу ідея пріоритету суспільного благополуччя над індивідуальним зиском суттєво конфліктує з характером тих пропорцій, у відповідності до яких розшаровується населення України сьогодні.

За оцінками, викладеними у [1, с. 71–72], нині населення України розділено на дві чисельно неперівнянні групи – бідних та багатих, причому розрив у їх доходах настільки великий, що у державі, фактично, відсутній середній клас. Більш як у 30% населення місячний середньодушовий дохід не перевищує й \$100 США. Це відбувається на фоні того, що коефіцієнт Джині, який використовується у міжнародній практиці для виявлення міри економічної поляризації суспільства, й надалі демонструє негативну динаміку, збільшившись протягом останніх 20-ти років з 0,25 до 0,32. Така ситуація аргументує нагальну потребу у проведенні комплексу заходів, спрямованих на подолання руйнівного розшарування українського соціуму та забезпечення умов для розширення можливостей населення України – як тих, що стосуються здорового та тривалого життя, так і тих, які пов'язані із мотивованою та продуктивною працею у різних секторах національного господарства.

Світовий досвід переконливо доводить, що орієнтація на задоволення широкого спектру потреб людини та створення умов, необхідних для її здорового життя та реалізації у різноманітних сферах, є єдино вірним напрямком трансформації національних громадських, політичних та соціально-економічних систем у сучасну епоху економіки знань. Ці висновки покладено в основу концепції людського розвитку (humane development concept), яка набуває все більшої популярності у світі, закликаючи тим самим теоретиків та практиків до розробки, уточнення й застосування індикаторів, що дозволятимуть зрозуміти справжню міру наближення тієї чи іншої держави до реалізації принципів історичної відповідальності та соціальної справедливості на основі раціоналізації схем природокористування та максимальної деполаризації економічного благополуччя всіх верств населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поштовхом для зародження та стрімкого поширення ідей, які згодом оформилися у вигляді концепції людського розвитку, став досвід соціально-економічних перетворень, набутий в

період від зародження капіталізму до середини минулого століття. Він наочно продемонстрував, що без реалізації широкомасштабних соціальних програм неможливо досягти суттєвого покращення якості життя, розв'язку нагальних соціально-демографічних проблем, створення ефективної системи продуктивної зайнятості та скорочення масштабів бідності населення.

Тому, починаючи з 70-х років ХХ ст., зміст економічних концепцій почав поступово зміщуватися у площину проблематики узгодження темпів соціального та економічного розвитку, що передбачало виявлення ретельної уваги до пануючих принципів розподілу доходів та благ, забезпечення повноцінного харчування та пристойного медичного обслуговування всіх прошарків населення. Вченими було зроблено важливий висновок: економічне зростання як таке не може бути визнане цінністю саме по собі – без створення умов для розширення можливостей та свобод людства, без здолання безлічі життєвих обмежень, в які замкнена більшість населення сучасного світу.

Зокрема, величезний вплив на сучасне розуміння проблем людського розвитку був спричинений дослідженнями Нобелівського лауреата з економіки (1998 р.) А. Сена. В його епохальній роботі "Розвиток як розширення можливостей" проблеми створення умов для життєдіяльності людини набули нового трактування. Фактично, вперше акцент було зміщено з проблем економічного та матеріального добробуту у сторону розширення свобод, у бік забезпечення можливостей для тривалого та здорового життя, доступу до знань та самореалізації у суспільстві. Загалом це сприяло визнанню того, що у новому тисячолітті саме людський розвиток має бути ціллю та ознакою суспільного прогресу, а економічному зростанню відводиться лише роль засобу реалізації відповідних пріоритетів [2, с. 10–12].

Поряд з науковими дослідженнями А. Сена значний внесок у розробку ідей людського розвитку було зроблено такими зарубіжними вченими, як А. Дж. Корнеа, Ф. Стюарт, Р. Джулі, А. Льюїс, М. Уль-Хак, К. Гриффін, Дж. Найт, а також результатами наукових пошуків вітчизняних науковців – Е. Лібанової, О. Грішної, О. Власюка, І. Курило, Л. Лісогор, В. Онікієнка, І. Петрової, В. Савченка та інших вчених, які адаптували передовий світовий досвід до реалій вітчизняного соціального середовища, запропонували комплекс заходів, спрямованих на розширення можливостей населення України з урахуванням сучасного рівня її економічного розвитку.

Метою дослідження є узагальнення досвіду застосування демографічних та соціально-економічних індикаторів людського розвитку, аналіз досягнутого рівня людського розвитку в Україні та розробка пропозицій, спрямованих на його підвищення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Концепція людського розвитку кінцево оформилася та набула широкого поширення в останнє десятиріччя ХХ ст. Її головна ідея полягає у тому, що пріоритетом суспільного прогресу має бути людина та її можливості, а не безмежне примноження національного багатства. Іншими словами, економіка та суспільний розвиток повинні орієнтуватися на всебічний розвиток особистості, на забезпечення можливостей жити довго й не хворіти,

мати доступ до накопичених людством знань, на створення умов для свободи особистого вибору та користування політичними й економічними свободами. Основна мета людського розвитку полягає у зростанні якості життя населення, передумовою чого має виступити макроекономічна стабільність, удосконалення державних

та громадських інституцій, збільшення міри участі населення у прийнятті рішень на рівні суспільства, певної території, конкретного підприємства. За висновками авторів концепції людського розвитку, досягнення подібних пріоритетів є єдино вірним вектором еволюції соціально-економічних систем (рис. 1).

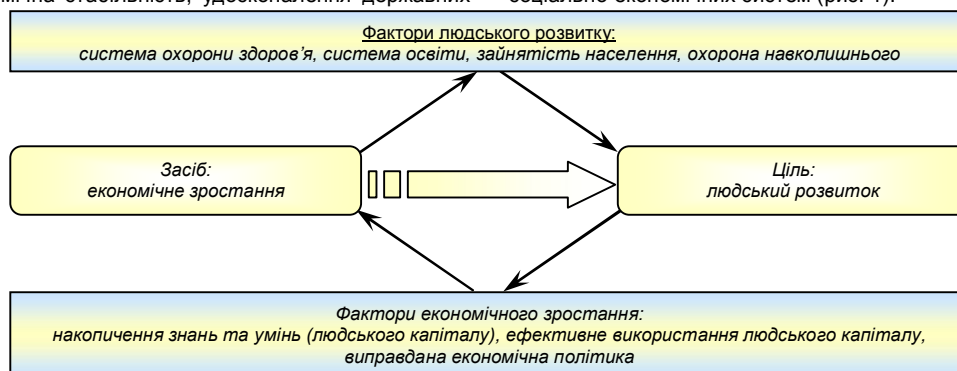

Рис. 1. Взаємозв'язок економічного зростання та людського розвитку

Для відстеження міри втілення концепції людського розвитку у практику державотворення важливою є розробка валідних індикаторів, за допомогою яких було б можливо зрозуміти справжню динаміку свобод та можливостей громадян певної країни. Такі індикатори повинні відповідати основним розрізам людського розвитку, а саме:

- пріоритету тривалого й здорового життя;
- пріоритету доступу до прогресивних знань та набуття професійного досвіду;
- пріоритету доступу до засобів існування у тій мірі, що відповідає уявленням про високий рівень життя.

У відповідності до таких позицій й формуються три аналітичні площини – площина довголіття, площина

освіченості та площина матеріального благополуччя [3, с. 90-91]. Для побудови ж загального індексу людського розвитку необхідним є нормування часткових даних шляхом їх приведення до єдиного виміру. З цією метою застосовуються часткові індекси – індекс тривалості життя, індекс рівня освіченості, індекс скоригованого реального ВВП.

Так, індекс тривалості життя розраховується задля нормування показника середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Чим ближчий цей показник до одиниці, тим ближче країна до забезпечення відповідності очікуваної тривалості життя еталонному значенню – 85 років. На сьогодні ж така тривалість життя для населення України є лише мрією (табл. 1).

Таблиця 1. Очікувана тривалість життя в Україні та у деяких розвинених країнах світу (2008 р.), років

Країна	Чоловіки	Жінки
Україна	62,5	74,4
Росія	59,0	72,4
Польща	70,8	79,3
Білорусь	62,9	75,1
Естонія	67,3	78,2
Франція	76,8	83,8
США	74,5	80,2
Швеція	78,5	82,9

Маючи мультиплікативну природу, очікувана тривалість життя є одним з найбільш інформативних індикаторів людського розвитку, який відображає сутність домінуючих соціально-економічних, екологічних, медико-генетичних чинників та поведінкових особливостей життєдіяльності населення. З даних табл. 1 очевидно, що очікувана тривалість життя в Україні є однією з найнижчих в Європі. Чоловіки в Україні живуть на 12–15 років менше, ніж у країнах Європейського Союзу, а жінки – на 7-9 років. Серед причин, що обумовлюють подібний перебіг подій – низька якість медичних послуг, зниження рівня матеріального добробуту населення, надмірне поширення шкідливих звичок, незбалансоване харчування, моральне перевантаження та психічне виснаження громадян, несприятлива екологічна ситуація, зокрема, радіаційне забруднення повітря, води та ґрунту.

В свою чергу, складовими індексу рівня освіченості є індекс грамотності дорослого населення та індекс сукупної частки учнів у загальній чисельності населення відповідного віку. Завдяки поточним значенням цих індексів Україна й надалі залишається у когорті країн, де рівень людського розвитку є доволі високим. Проте, суттєвою вадою зазначеного індикатора є те, що в його основу покладено не фактор якості освіти, а критерій кількості тих, хто хоч би й як, але є суб'єктом взаємовідносин на ринку освітніх послуг.

Натомість, найбільш суперечливим у практиці визначення рівня людського розвитку є індекс скоригованого реального ВВП на душу населення. Він найменш вдало відображає досягнення соціуму у площині пріоритетів людського розвитку, адже має усереднений характер та не уточнює ті пропорції, за якими ВВП розподіляється між різними прошарками населення держави.

З метою нівелювання недосконалості цього індикатора використовуються спеціальні методичні прийоми. По-перше, значення ВВП на душу населення перераховується у міжнародну валюту (на практиці – у долар США) не за офіційним обмінним курсом, а виходячи з показників паритету купівельної спроможності. По-друге, для врахування спадної корисності зростаючого доходу використовується логарифмічне нормування ВВП за десятковим логарифмом. За такого розрахунку будь-який приріст доходу дисконтується, хоча й залишає за собою певну цінність, а зменшення граничної корисності відображається специфікою самої логарифмічної функції.

Викладений підхід дозволяє підвищити точність визначення досягнутого рівня людського розвитку, передумовою чого виступає агрегування проаналізованих вище часткових індикаторів. В Україні динаміка індексу людського розвитку у період 2000–2009 рр. мала наступний вигляд (табл. 2) [4].

Таблиця 2. Індекс людського розвитку в Україні, 2000-2009 рр.

Рік	Очікувана тривалість життя при народженні, років	Грамотність серед дорослого населення, %	Сукупна частка учнів, %	Реальний ВВП на душу населення, грн.	Індекс тривалості життя	Індекс рівня світу	Індекс реального ВВП на душу населення	ІЛР
2000	66,90	99,0	68,20	2260,0	0,699	0,887	0,520	0,702
2001	67,40	99,0	68,90	2190,0	0,706	0,890	0,515	0,704
2002	68,10	99,0	69,30	3194,0	0,717	0,891	0,578	0,729
2003	68,30	99,0	70,90	3458,0	0,722	0,896	0,591	0,737
2004	67,90	99,0	73,56	3816,0	0,715	0,905	0,608	0,743
2005	68,33	99,0	75,44	4350,0	0,722	0,911	0,630	0,754
2006	68,32	99,0	76,20	4870,0	0,722	0,914	0,649	0,762
2007	68,24	99,0	76,74	5491,0	0,721	0,916	0,669	0,769
2008	68,22	99,0	77,53	63942,0	0,720	0,918	0,694	0,777
2009	69,29	99,0	78,13	67913,5	0,721	0,921	0,731	0,785

Так, в Україні у 2009 р. порівняно з 2006 р. очікувана тривалість життя при народженні збільшилася на 3,57 %. На 14,6 % зросла сукупна частка учнів за відповідними віковими групами. Це супроводжувалося позитивною динамікою індексу реального ВВП на душу населення, що дозволило підвищити індекс людського розвитку для України на 11,8 %. Попри це наша держава продовжує відставати від розвинених країн світу, в тому числі і за показником ВВП на душу населення, що, в свою чергу, стримує темпи розвитку соціальної інфраструктури та не дозволяє відчутно покращити рівень освіченості та здоров'я громадян. Загрозливих форм набуває й демографічна ситуація, що спостерігається в Україні.

За інформацією Державного комітету статистики чисельність населення України станом на 1 серпня 2010 року становила 45 850,9 тис. осіб. З початку 2010 року чисельність населення скоротилась на 112,0 тис. осіб. Чисельність міського населення становила 31 444,9 тис. осіб (68,6 %), а сільського – 14 406,0 тис. осіб (31,4 %). Отже, населення України продовжує скорочуватися надшвидкими темпами.

На фоні таких даних не можна не звернути увагу на низькі показники народжуваності, що серед іншого обумовлюється й негативним впливом

поточної фінансово-економічної кризи. Сьогодні в Україні більшість молодих сімей мають одну дитину, або з різних причин взагалі відкладають її народження. Не останню роль в цьому відіграє низький рівень життя, нестабільність у доходах, нерозв'язані житлово-побутових проблем та загальна невпевненість населення у завтрашньому дні. Це призводить до надмірного загострення абортивної проблематики. Тільки за офіційними даними кількість зафіксованих абортів вдвічі перевищує чисельність новонароджених дітей. В тому числі, збільшується кількість абортів у неповнолітніх [5].

Неабияку небезпеку для усталення позитивних тенденцій у сфері людського розвитку становить некеріваність ситуації щодо поширення хронічних неінфекційних захворювань, які в основному й обумовлюють високу смертність населення. Ці хвороби характеризуються не лише надмірною частотою виникнення, але й тяжкістю перебігу, значними ускладненнями та негативними наслідками для здоров'я й працездатності людини. В Україні існує надзвичайно складна ситуація щодо хронічної неінфекційної патології, а найбільший збиток здоров'ю населення спричиняють захворювання серцево-судинної системи (табл. 3).

Таблиця 3. Смертність населення від хвороб системи кровообігу

Роки	1990 р.		2000 р.		2008 р.	
	тис. осіб	питома вага, %	тис. осіб	питома вага, %	тис. осіб	питома вага, %
Всього померлих	629,6	100,0	758,1	100,0	754,5	100,0
Від хвороб системи кровообігу	332,9	52,9	463,9	61,2	480,1	63,6

З іншого боку, вкрай високими залишаються темпи поширення інфекційних хвороб, і передусім, СНІДу, гепатиту, туберкульозу, які сьогодні створюють реальну загрозу для майбутнього України. Зокрема, Всесвітня Організація Охорони Здоров'я визнала ситуацію з туберкульозом такою, що потребує невідкладної розробки та проведення активних заходів, спрямованих на сповільнення темпів поширення цього недугу. Також, надзвичайної гостроти сьогодні набуває проблематика профілактики ВІЛ-інфекції. З моменту виявлення в Україні першого випадку ВІЛ-інфекції (1987 рік), станом на 1 вересня 2010 року офіційно зареєстровано 174 824 випадки ВІЛ серед громадян України (зокрема, серед дітей у віці до 14 років – 26 255 випадків), у тому числі – 33 415 випадків захворювання на СНІД (зокрема, серед дітей у віці до 14 років – 923 випадки) [6].

Зазначені хвороби відносяться до сукупності тих, які є соціально обумовленими. Їх поширенню сприяє соціальна й майнова поляризація суспільства, зубожіння окремих верств населення, адже саме маргінальним верствам притаманний низький рівень гігієни та неадекватна санітарна поведінка, занижений самоконтроль стану

здоров'я. Внаслідок цього такі особи не вбачають потреби у зверненнях до закладів охорони здоров'я, піддаючи тим самим значному ризику тих, хто мешкає поруч, та сприяючи своїми діями стрімкому поширенню вищезазначених хвороб. В тому числі, насторожує те, що у сучасному суспільстві високий дохід не гарантує людині збереження здоров'я, адже зараження інфекційними хворобами може відбуватися як під час безпосередніх, так і опосередкованих контактів.

Крім інфекційних, значного поширення набувають хвороби, пов'язані з вживанням алкоголю, наркотичних та інших психотропних речовин. Парадоксальним є те, що за умови надмірних стресів, які сьогодні властиві українському середовищу, рівень доходу часто є не стримуючим, а стимулюючим фактором. Крім того, за низького рівня просвітницької роботи молоді часто не розуміє наслідків уживання наркотиків та алкоголю, що призводить до надскладних соціальних та демографічних втрат.

Разом з тим, найбільш нерозв'язаною залишається проблема бідності, яка зумовлює надмірну активізацію міграційних намірів населення. За різними оцінками, за роки незалежності завдяки міграції Україна втратила від 2

до 3,5 млн. осіб [7]. Переважно, це талановиті люди у працездатному віці, 30 % з яких – кваліфіковані працівники, що працевлаштувалися за кордоном.

Викладені обставини становлять суттєву загрозу для подальшої реалізації положень концепції людського розвитку в Україні, ускладнюючи тим самим створення гідних соціальних та економічних умов для її населення у близькому майбутньому.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Виходячи з результатів проведеного дослідження, можна дійти висновку, що на сьогодні Україна значно віддалена від світових еталонів людського розвитку. Така думка аргументується як надмірною поляризацією економічного та соціального благополуччя населення, так і незадовільним характером тенденцій, що спостерігаються у сфері освіти, охорони здоров'я та відтворення населення. Тому до основних напрямів покращення соціальної, економічної та демографічної ситуації, які засвідчуватимуть реальні прагнення України відповідати світовим стандартам людського розвитку, необхідно віднести:

– підвищення якості життя та подолання бідності, в тому числі й на основі запобігання розвитку хронічної та успадкованої бідності шляхом активного сприяння збільшенню середньодушових доходів населення;

– сприяння ефективній зайнятості, як передумові забезпечення гідного рівня життя не тільки працюючих, але й тих, хто перебуває на їх утриманні;

– боротьба з надмірною смертністю та подовження очікуваної тривалості життя населення на основі удосконалення системи медичного обслуговування, розвитку сфери фізичної культури та спорту, оновлення бази відпочинку та рекреаційного комплексу;

– оптимізація структури та змісту освітніх заходів, забезпечення доступності та якості вищої й професійно-технічної освіти, проведення повноцінної профорієнтаційної роботи.

Проміжними етапами на шляху вирішення окресленого кола питань мають виступити розвиток культури здорового способу життя, відновлення безпечного для життя і здоров'я людини довкілля, посилення боротьби з наркоманією та іншими формами девіантної поведінки, розширення доступу дітей та підлітків до фізкультурно-спортивних й оздоровчих закладів, підліткових клубів, створення належних умов для зміцнення їх фізичного та психічного здоров'я. Не менш важливим є розвиток профілактичного та реабілітаційного напрямку в системі охорони здоров'я, зокрема, шляхом реалізації комплексних заходів, спрямованих на профілактику найпоширеніших хронічних захворювань, тютюнокуріння та зловживання алкоголем, охоплення дедалі більшої частини населення профілактичними медичними оглядами високої якості, забезпечення закладів охорони здоров'я усіх рівнів сучасним діагностичним обладнанням, посилення державних гарантій щодо охорони материнства й дитинства, застосування медичних технологій, що забезпечуватимуть поліпшення репродуктивного здоров'я населення та збереження здоров'я дітей.

З іншого боку, на особливу увагу заслуговують заходи, спрямовані на забезпечення гідних умов праці, які сприятимуть професійному розвитку працівників; впровадження на виробництвах зі шкідливими умовами праці технологій, які дозволятимуть зменшити негативний вплив виробничого середовища на здоров'я працюючих; посилення державного та громадського контролю за безпекою продукції, забезпечення реалізації прав споживачів на належну якість ліків, продовольчих та непродовольчих товарів, що в цілому сприятиме вирішенню пріоритетних завдань, спрямованих на втілення положень концепції людського розвитку у реалії українського буття.

Список використаної літератури:

1. Ярош О., Пушкарьов О. Шляхи подолання соціальної несправедливості й нерівності в Україні // Економіка України. – 2011. – С. 70-77
2. Человеческое развитие. Е.В. Абдуллаев, У.К. Исламова, У.Е. Олимов, Л.М. Ташпулатова и др.: Учебник. – Ташкент: Издательство Университета мировой экономики и дипломатии, 2008. – 363 с.
3. Грішнова О.А. Людський розвиток [Текст]: Навч. посіб. / О.А. Грішнова. – К: КНЕУ, 2006. – 308 с. Форум: Електрон. інформ. бюл. за 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрану
4. Мельничук Д.П. Народжуваність в Україні: вплив сучасних тенденцій на перспективи формування та майбутні характеристики людського капіталу // Демографія та соціальна економіка. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – № 1(13). – С. 90-97
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gbtua.com/netcat_files/File/rezolicija.doc. – Назва з екрану
6. Мельничук Д.П. Міграційні наміри студентської молоді та їх вплив на мотиваційну складову людського капіталу України // Демографія та соціальна економіка. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2009. – № 1(11) – С. 116-124
7. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черенько. – К: ТОВ "Видавництво "Консультатнт", 2006. – 428 с.: іл. – Бібліогр.: С. 417-426

МЕЛЬНИЧУК Дмитро Петрович – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом і економіки праці Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

- демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика;
- управління персоналом та психологія управління

СУРІКОВА Ірина Анатоліївна – асистент кафедри управління персоналом і економіки праці Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

- демографія та економіка праці;
- соціальна економіка